

PARMENIDÉS A HÉRAKLEITOS NEBOLI PROTIKLADNÁ DVOJČATA

2/

Již na počátku filosofie se uvažovalo o velkém protikladu, který pak – jak se říká – ovládne celý její další vývoj: protiklad bytí a vznikání. Je spojován s dvěma starými mysliteli – Parmenidem a Hérakleitem. Ten první učil o věčném bytí, naproti tomu ten druhý o věčném vznikání. Ale měli by se tito dva filosofové tak přísně rozdělovat? Začíná filosofie vskutku hesly?

Kdo jsou vůbec tito dva filosofové? Mnoho toho o nich nevíme. Nejméně o Parmenidovi. Za jeho údajného učitele je označován Xenofanés, který jako putující bard až do svého vysokého stáří přednášel u krbů mocných své filosofické zpěvy. Z dalšího víme už jen to, že žil v 6. století př. Kr. v Eleji, v jižní Itálii, a tam také pravděpodobně zemřel. Pocházel z bohatého a skvělého domu, přátelil se však, jak uznale poznamenává antický informátor „s jedním chudým, ale velmi skvělým mužem“. Byl prý také zákonodárcem a politikem, ale přesnější zprávy o tom nemáme. Ještě méně jisté je, zda Parmenidés byl vskutku, jak se tvrdí, v Egyptě, aby se tam učil logice a astronomii. Pravděpodobnější však je, že se jednou vydal do Athén, kde prý, jak říká Platón, diskutoval s mladým Sókratem. Jisté naproti tomu je, že měl řádné žáky. A to je už všechno. Ale snad je tato skoupost biografických dat typická pro filosofa, kterému – jak ještě uvidíme – zanikne skutečnost v čirém bytí. Ale právě v tom spočívá jeho význam pro budoucí filosofii. Proto ho nazval Platón „velkým“ myslitelem „neobyčejné a původní hloubky“.

Trochu víc než o Parmenidovi toho víme o jiném počátečním filosofovi, o Hérakleitovi. Byl trochu mladší než Parmenidés a žil v Efesu v Malé Asii. Výrazně se projevoval v politice. Ve starověku se vyprávělo, že si dokonce dopisoval s králem Dáriem. Jak původem, tak i smýšlením byl vznešený muž. Hodnost obět-ního velekněze, která byla v jeho rodině dědičná, prý však od-

mítl. Ale smýšlením zůstal aristokrat, především po tom, co byl jeho politický přítel Hermodoros vypuzen z města Efesu. Byl nanejvýš hrdý na to, že odmítal demokracii. Jako vyzkoušený prostředek pro krizové politické situace doporučoval pověsit všechny spoluobčany. Byl tak důsledný, že dával přednost hře v kostky s chlapci před politickou činností v demokratickém státě. Nakonec se z nechuti k lidem odebral prý do hor a tam se živil travou a bylinami. To mu však nedělalo dobře, neboť si tím prý přivodil vodnatelku. Když mu lékaři nechtěli od ní pomoci, pokusil prý se sám léčit tuto nemoc podle vlastního receptu: dobytčím trusem. A nyní se vyprávění rozcházejí. Jedni tvrdí, že si lehl, pokrytý hnojem, na slunce a na tuto násilnou kúru zemřel. Dramatičtější je druhá verze: Jak tak ležel obalen hnojem, hloupí psi, považující ho za mrtvolu, sežrali ho s kůží i vlasy. Ale všechno to je nejisté. Jisté je, že Hérakleitos zemřel asi v šedesáti letech. Ostatně antičtí autoři zdůrazňují, že nesmí být zaměňován s mužem stejného jména, který byl klaunem z povolání.

Ale abychom se vrátili k prvnímu. Parmenidés byl vlastně básníkem. Své filosofické myšlenky přednášel totiž ve verších. Míval také básnickofilosofické vize. Jeho velká naučná báseň začíná příběhem „vědoucího muže“, který vyjíždí z „domu noci“ „stranou lidských cest“ na voze řízeném „slunečnými dívkami“. Otevře se mu „brána cest dne i noci“, jejíž klíč opatruje Díké, bohyně spravedlnosti. Nakonec se dostane k jiné „bohyni“, která mu sdělí, co je pravda a co zdání. To, co je zde předvedeno ve verších a v básnické podobě, je zřejmě příběh filosofa. Vychází z noci nevědomosti, jde svou cestou, sám mezi lidmi, vyjíždí za pravdou, překonává potíže zamčené brány, a co se týče pravdy, neobjevuje ji sám, ale je mu sdělena božskými ústy. Právě v tom je základní řecká zkušenost filosofování. Pravdu nenachází v namáhavém hloubání. Pravda se podává sama, zjevuje se ve svém vlastním světle a úkolem člověka je pouze se jí otevřít a přijímat ji v nazírání a naslouchání.

A co je tato filosofická pravda? Parmenidés ji objasňuje tím, že ji staví proti mínění, způsobu, jak člověk běžně vidí skutečnost, nebo proti běžnému obrazu světa: neboť člověk především míní, že jednotlivá věc ve své zvláštnosti je tím opravdu skutečným, ale nedbá na celek, v němž obsažená jednotlivost může přece jedině existovat; protože dále míní, že svět je bojem protikladů, a zapomíná, že v každém boji existuje jednota, na jejímž základě mohou protiklady vůbec vzniknout. Ostatně Parmeni-

dés vyvozuje – přitom má stále na mysli mínění – protikladnosti ve světě ze základního protikladu: protikladu ohně a noci nebo světla a temnoty, načež pak přisuzuje ohnivé a světelné ženám, noční mužům. Méně galantní je později Empedoklés, který opravuje Parmenida v tom, že světelné přísluší přece smysluplněji mužům. Konečně za třetí: obecné mínění považuje pomíjivé, to, co vzniká a zaniká, za skutečné jsoucí, aniž si všímá, že v něm je přece obsaženo nejsoucí. Toto vměšování nejsoucího platí však ve všech třech případech: všude je domněle skutečné spojením bytí s ničím. Jednotlivé je, čím je, pouze tím, že není jiným jednotlivým. Věci ve sporu se negují. Pomíjivé je to, co jednou nebylo a jednou už nebude. Tak je běžné mínění vzhledem k bytí a nebytí v sobě roztrženo a rozpolceno. Proto nemůže být to, co toto mínění nazývá jsoucím, pravou skutečností, nýbrž pouze zdáním. Filosof musí však toto zdání prohlédnout a dbát toho, aby vypátral pravdu o skutečnosti.

Přitom stojí jak Héraklés na rozcestí a otevírají se mu tři stezky. Po té první může pokračovat dále k rozštěpené pravdě mínění. Je to cesta, po níž se „potácejí nic nevědoucí smrtelníci“. Ale filosof nemůže přehlédnout rozpor bytí a nebytí, nemůže souhlasit, že to, co je částečně nejsoucí, je právě bytí. Parmenidés varuje před touto dírou: „Vyhýbej se myšlence na tuto cestu hledání, a nechť tě častý návyk nezatračí na tuto cestu, aby ses pak nechal ovládat strnulým okem, hučícím sluchem a jazykem.“ Kdo se přidrží tohoto varování, ten je osvobozen od rozštěpení na bytí a nebytí, pro toho „zaniklo vznikání a pominulo zanikání“.

Druhá cesta by musela vést k tomu, že bychom v rozštěpení bytí a nebytí bojovali na straně nebytí, že bychom tedy tvrdili, že *jest* nejsoucí. Pozdější myslitelé se vydali tímto směrem. Parmenidés to však považuje za nemožné, neboť *nic* je nepoznatelné, nevyslovitelné, a proto nikoliv skutečné. Proto varuje i zde: „Ať se tvůj duch vyhýbá této cestě hledání.“

Po odmítnutí obou těchto cest zůstává pro rozvážné filosofy otevřená již jen třetí cesta, po níž se vydáme hledat bytí. „Pak zbývá už jen zpráva o cestě, že bytí *je*.“

Z toho vyplývá základní Parmenidova věta: „Bytí *jest*.“ To zní ovšem značně formálně. Ale míněno je víc. Pod pojmem bytí je míněno to, co zůstane, když dvojnásobně jsoucí, tedy věci, se ponoří v nic. Míněno je to, co i pak, když to neskutečné jsoucí,

na němž spočívá mínění, zanikne, trvá jako skutečné. Míněno je to, co je jedinou, výhradní a pravou skutečností.

A nyní se pouští Parmenidés do toho, aby charakterizoval to to bytí, které jediné ve skutečnosti *jest*, a uvádí jeho znaky. Patří k nim: Není jako konečné jsoucí rozděleno na samé jednotlivosti, nýbrž je *jedno*, v němž všechno se vším souvisí. K tomu dále patří, že nezná protikladnost a spor, nýbrž že mu přísluší celost, nedělitelnost a stejnorodost. Patří k nim konečně to, že není charakterizováno pomíjivostí a stálou pohyblivostí, nýbrž že je mu vlastní nehybnost a věčnost. Parmenidem tak začíná pro celou další dějiny filosofie závažný vývoj. Neboť nyní je se vši zřetelností řečeno: Kdo se ptá na to, čím je vskutku jsoucí, ten nesmí ulpívat na skutečnosti jej obklopující a trvat na ní, nesmí ulpívat na pomíjivých věcech. Musí se spíše dívat na to věčné a vždyjsoucí, které stojí nade vši skutečností, ano, které ve veškeré naší skutečnosti je to jediné opravdu skutečné. To, že Parmenidés vyslovuje tuto myšlenku se vši rozhodností, je také důvodem velikosti tohoto myslitele.

Jenže velkolepá jednostrannost tohoto filosofického stanoviska se nedá natrvalo udržet. Konkrétní skutečnost, která je jediným mohutným škrtem odstraněna a kvůli čistému bytí odvržena do propasti ničeho, se opět přihlásí o své právo. A to se již ukáže u druhého současníka Parmenidova, u Hérakleita.

Již ve starověku nazývali Hérakleita „temným“. Sókratés, který si vypůjčil jeho knihu od Euripida, říká, že by potřeboval dělského potápěče, aby jí porozuměl. Ale přes obtíže s interpretací zlomků, které z tohoto spisu zůstaly zachovány, má Hérakleitos nedocenitelný vliv. Hegel tvrdí, že „hlubokomyslný Hérakleitos“ znamená „pravý počátek filosofie“. A Nietzsche s ním souhlasí: „Hérakleitos nikdy nezestárne.“

Jako Parmenidés, obrací se i Hérakleitos proti „běžnému mínění“. O lidech v něm uvězněných platí: „Neumějí ani naslouchat, ani mluvit.“ „Nechápou, když jsou poučováni, ale klamně se domnívají, že rozumějí.“ Nad tento pohled běžného světa se nyní však zvedá filosof. On ví, jak to s věcmi ve skutečnosti je. Vlastní logos, vhléd.

Boj proti mínění se přeměňuje u Hérakleita na konkrétní dobovou kritiku. Hésiodovi, Pýthagorovi, Xenofantovi vytýká polyhistorství. Neboť „polyhistorství neučí skutečnému pochopení“. „Zdánlivé poznává a uchovává i ten nejproslulejší.“ Dokonce i proti Homérovi vznáší – ve formě anekdoty – výtku

nevědomosti. „Klamou se lidé ve vztahu k pochopení zřejmého podobně jako Homér, který byl nejmoudřejší ze všech Řeků. Neboť jej oklamali chlapci chytrající vši tím, že říkali: »Co jsme viděli a chytili, to si necháme, co jsme ale neviděli a nechytli, to přinášíme.« Co platí o vědění, to platí i o náboženském pochopení. „K obrazům se modlí, jako kdyby někdo mluvil s domy. Neznají bohy a heroje podle vlastního bytí. „Krátce“ všude je nedostatek vhledu, logu. Ostatně i velké množství by mohlo mít skutečný vhled. Neboť ve zvláštním rozptýlení žije logos i v množství. „S logem, s nímž neustále zacházejí, žijí v rozštěpenosti.“ Lidé jsou jako spící a je úkolem filosofů je probudit.

Větou „Duši je vlastní logos“ upírá filosofie poprvé pohled do nitra člověka. V tomto smyslu říká Hérakleitos: „Prozkoumal jsem sám sebe.“ Ovšem jestliže je zde řeč o niternosti, pak musí být míněna řecky. Nejedná se o moderní zvědavost psychologické sebeanalýzy ani jako u Augustína o pečlivé prozkoumávání nitra a nejtajnějších hnutí duše. Jde spíše o to vidět, jak se v lidském já nachází pravé pochopení skutečnosti. Niternost je obrácená současně vně. Ale existuje i hlubší dimenze. Při svém pohledu do nitra naráží Hérakleitos při otázce na sebe samého na nedohledno. „Hranice duše nevypátráš, ať tam jdeš či putuješ jakoukoliv cestou. Tak hluboký má logos.“ Tak se u Hérakleita poprvé nachází výraz obdivu a úžasu ducha nad sebou samým.

Přesto však neztrácí ze zřetele hlavní filosofický úkol století: skutečnou podstatu toho, co je třeba zkoumat. Tu podstatu, která vládne ve všem jsoucím, nazývá přírodou, fysis. A nyní řekne pozoruhodně zarážející slovo: „Fysis se ráda skrývá.“ Příroda, která ve všem vládne, se často otevřeně neprojevuje. Skrývá se a musí být silou filosofování teprve záměrně zbavená skrytosti. Do čeho se ale příroda skryla? Do skutečného, které dává poznat svou pravou podstatu jen zčásti a zahaleně. Neboť skutečné je pro Hérakleita dvojznačné: to, co v něm vládne, činí je zjevné, a přece je současně skrývá. Jak je tomu ve skutečnosti s touto rozporností?

Hérakleitos spatřuje, podobně jako Parmenidés, skutečnost jako v sobě rozpornou. Není mu zatěžko vypočítávat protiklady, které se ve světě objevují: „Den – noc, zima – léto, válka – mír, nadbytek – hlad, smrtelné – nesmrtelné.“ I v jednotlivém jsoucím nacházíme takové protikladnosti. „Mořská voda, ta nejčistší i ta nejšpinavější, je pro ryby pitná a zdravá, pro člověka nepitná a škodlivá.“ Především řeka se stává symbolem této všeobecné

protikladnosti. „Těm, kteří do téže řeky vstupují, přitéká vždy jiná voda.“ „Do téže řeky vstoupíme a nevstoupíme, jsme i nejsme.“ Také člověk je rozporný, a to v sobě rozporný. Pro tuto vnitřní protikladnost ve všem skutečném má Hérakleitos symbolické slovo „válka“. „Válka je otcem všeho, králem všeho, ty jedny činí otroky, ty druhé svobodnými.“ Krátce: svět je rozštěpeným světem.

Připomeňme si, že Parmenidés podobným pohledem na skutečnost byl přiveden k tomu, že zavrhl svět jako pouhé zdání. Na rozdíl od něho trvá Hérakleitos na tom, že se svět v celé své protikladnosti a rozpornosti nedá přeskočit, je skutečností, v níž člověk žije. Nicméně filosof může považovat tento aspekt za předběžný. Protikladnost je třeba hlouběji interpretovat: s ohledem na to, co v ní vládne.

Cesta, kterou Hérakleitos v tomto směru nastupuje, vede k tomu, že protikladnost není tím posledním. Protikladné členy jsou spíše souvztažné. Tak stojí spolu v nejtěsnějším kontaktu život a smrt. O člověku říká: „Živý se dotýká mrtvého, bdělý se dotýká spícího.“ V tomto smyslu informuje antický autor, že totiž Hérakleitos učil, že všechny věci jsou „svým protikladným chováním spjaty“. K tomu přistupuje i poznání, že se protiklady často navzájem zvrátí. „Chladné se oteplí, teplé se ochladí, vlhké se vysuší, suché zvlhne.“ A nyní následuje hlubokomyslná formulace: „Nesmrtelní jsou smrtelní, smrtelní nesmrtelní, žijí spolu svou smrt a umírají navzájem svůj život.“ Tak je svět neustálým koloběhem změn. „Pro duši je to smrt, stát se vodou, pro vodu je to smrt, stát se zemí, ze země se stává voda, z vody duše.“ Konečně nachází Hérakleitos centrální symbol pro tyto neustálé změny. „Celý svět je oheň, který plane a uhasíná, opět vzplane a opět zhasíná ve věčném koloběhu.“

Ale ani to ještě není poslední Hérakleitovo slovo. Objevuje, že v souvztažnosti protikladů se zviditelňuje hlubší, tyto protiklady udržující jednota. Není tedy, jak tvrdí tradice, pouze filosofem změny oproti Parmenidovi jakožto filosofovi bytí. Proto říká při pohledu na rozpolcenou skutečnost: „Neviditelná harmonie je silnější než viditelná,“ nebo: „Usilující od sebe se spojuje a z různého vzniká ta nejkrásnější harmonie.“ Nakonec je myšlenka shrnuta v krátké formuli: „Vše je jedno.“ Tím se dostává Hérakleitos do podivuhodné blízkosti Parmenida. Ale přece existuje rozdíl. Neboť i když vidí Hérakleitos jednotu, nezanechává mnohost – jako jeho velký současník – za sebou

v nekonečném zdání. Změna je pojata spíše do bytí: „Ze všeho se stává jedno a z jednoho všechno.“ Tak může nakonec Hérakleitos říci o jednu, které je viditelné ve všech proměnách: „Měnic se je nehybné.“ Je to živá, rozvíjející se a opět sama k sobě se navracející jednota. Jako taková je to ta hlubší skutečnost v rozdvojeném světě.

Podíváme-li se ještě jednou nazpět na nadpis této kapitoly, vidíme, že Parmenidés a Hérakleitos jsou vskutku duchovní dvojčata. Neboť oběma jde o pravé bytí, jedno a celé. Ale přesto zbývá dosti protikladů. Nikoliv v tom, že by stáli vůči sobě nepřátelsky. Ale ten první, Parmenidés, smiřuje se kvůli čistému bytí s naprostou ztrátou světa, ten druhý, Hérakleitos, zachraňuje rozpornou skutečnost v živě chápaném jednu. Tím vytvářejí tyto dva raní filosofové dvě základní možnosti metafyzického filosofování, které se pak vrací v celých pozdějších dějinách filosofie v nekonečných variacích: Skrytý a odkrytý pohled na absolutní a odtud vycházející pokus vysvětlit hádankovitou skutečnost.

3/

SÓKRATÉS NEBOLI POHORŠUJÍCÍ TÁZÁNÍ

Kdo se pokusí vstoupit zadním schodištěm k Sókratovi, tomu se může stát, že mu neotevře dveře on, nýbrž jeho žena Xantippa. Je to dokonce velmi pravděpodobné, neboť Sókratés není většinou doma. Ale i z věcného hlediska to má svůj smysl. Neboť jestliže je Sókratés proslulý mezi filozofy, pak stejně proslulá je Xantippa mezi manželkami filozofů. Někdo by řekl, že je proslulá kvůli svému manželovi. Zajisté. Ale možná, že je to i trochu obráceně. Možná, že by se Sókratés nestal Sókratem, kdyby jeho manželkou nebyla Xantippa. Tak to alespoň vidí Nietzsche, filozof s psychologickým postřehem: „Sókratés si našel ženu, ja-

kou potřeboval... Xantippa ho opravdu stále více vhněla do jeho nejvlastnějšího povolání.“

Je tomu však opravdu tak? Smíme-li věřit antickým zprávám, Xantippa dělá přece pravý opak toho. Dělá všechno možné, aby svého manžela nepustila k jeho filosofickému řemeslu. Doma mu dělá peklo, a když pak on už toho má dost a chce jít za svými filosofickými přáteli, také se jí to nelíbí. Někdy mu vylije z okna na hlavu škopík špinavé vody nebo běží dokonce za ním a strhne mu na veřejném tržišti s těla plášť.

Jeho přátelé se nad tím rozhořčují a nazývají Xantippu tou nejnesnesitelnější ženskou, která kdy žila a bude žít. Sókratés však přijímá podobná domácí i veřejná hromobití s filosofickou vyrovnaností. Když ho z okna stihne vodní lázeň, poznamená jen: „Cožpak jsem vám neřikal, že když Xantippa hromuje, pouští i déšť?“ A když geniální mladík Alkibiadés jednou mluví: „Ta hašteřivá Xantippa je nesnesitelná,“ odpoví Sókratés: „Ty také nic nenaděláš proti křiku hus.“ Ostatně se domnívá, že spolužití s nepoddajnou ženou má v sobě také něco dobrého. Neboť kdo se vypořádá s Xantippou, srovná se lehce s ostatními lidmi.

Pozdější životopisci mají se Sókratem více soucitu než on sám se sebou. Aby mu dopřáli také trochu milostného štěstí, vynalezli půvabnou historku. Athéňané se totiž usnesli, když se po prohrané válce počet obyvatel velmi zredukoval, že každý občan smí mít děti od dvou žen. Tak se také Sókratés, poslušen tohoto zákona, podruhé oženil, a to s dívkou, která měla krásné jméno Myrto. Ale tato historka je vskutku nepravděpodobná a Sókratés by asi řekl i o tomto svém druhém sňatku to, co odpověděl jednomu tazateli, který se ho ptal, zda by se měl oženit nebo ne: „Ať uděláš cokoli z obojího, budeš litovat.“

Ale vraťme se ještě ke Xantippě. Čeho všeho dosáhne tím svým splněním? Nic jiného, než že Sókratés o to ochotněji opouští neklidný dům a o to rychleji uniká do svých filosofických rozhovorů. Tím se však Sókratés stává právě Sókratem. Neboť je Athéňan a v tomto městě s jeho chutí k veřejnému životu má váhu jen ten, kdo sám vystupuje na veřejnosti. Kdyby se Sókratés zahrabal do své studijní cely, nikdy by se nestal proslulým Sókratem. Tak se obrací Xantippin záměr ve svůj pravý opak. V jejím konání, smíme-li je vyložit v duchu Hegelově, působí jistě „lest ideje“. Co tomuto filozofovi chce zbraňovat ve filosofování, to ho k němu stále hlouběji přivádí. Jestliže se Xantippa domnívá, že její hromování a polévání vodou jsou odstrašující